

УДК: 159.923.2-057.875

orcid.org/0000-0002-7779-2232

doi.org/10.5281/zenodo.400676

Г.І. Меднікова
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ СИСТЕМНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ В СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

У статті відображені напрямки застосування системного підходу до аналізу детермінації становлення особистісної зрілості. Висвітлюється роль ставлення до себе і ціннісно-смыслові сфери особистості в системній детермінації становлення особистісної зрілості. Окреслюються основні тенденції становлення особистісної зрілості в студентському віці.

Ключові слова: особистісна зрілість, системна детермінація становлення особистісної зрілості, ставлення до себе, ціннісно-смыслова сфера особистості, студентський вік.

А.И. Медникова

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ СИСТЕМНОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ СТА- НОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТНОЙ ЗРЕЛОСТИ В СТУДЕНЧЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

В статье отражены направления применения системного подхода к анализу детерминации становления личностной зрелости. Освещается роль самоотношения и ценностно-смысловой сферы личности в системной детерминации становления личностной зрелости. Очерчиваются основные тенденции становления личностной зрелости в студенческом возрасте.

Ключевые слова: личностная зрелость, системная детерминация становления личностной зрелости, самоотношение, ценностно-смысловая сфера личности, студенческий возраст.

G.I. Mednikova

CONCEPTUAL BASIS OF SYSTEM DETERMINATION OF THEN PERSONAL MATURITY FORMATION OF THE STUDENTS

The article reflects directions of application of the system approach to the personal maturity. The role of self-attitude and axiological personality sphere in system determination of the personal maturity is shown The main tendencies of the personal maturity of the students is defined.

Keywords: personal maturity, system determination of the personal maturity, self-attitude, axiological sphere of a personality, student age.

Постановка проблеми. Актуальність проблематики зрілої особистості як психологічно здорової, повноцінно функціонуючої особистості, суб'єкта власного розвитку, життєдіяльності й життєтворчості, у цілому може бути пов'язана з гуманітарною революцією, що прийшла на зміну революції науково-технічній. Гуманітарна революція пов'язується із закінченням періоду «споживацького», орієнтованого на задоволення потреб, буття людини, появою у суспільстві все більшої кількості людей, які демонструють ціннісно-орієнтовану поведінку, прагнення до самоствердження, самоактуалізації, творчості, саморозвитку, самореалізації [5], на що певним чином зреагувала і наука, уособлена постатями вчених, для яких дана проблематика була особисто важливою. Таким чином, саме зміни, що відбулися у суспільстві, виступили в якості об'єктивних засад визначення певних характеристик зрілої особистості як еталону, ідеалу сучасної людини, який задає орієнтири для саморозвитку й самовдосконалення конкретної особистості.

Поряд з уявленнями щодо сутності і можливостей людини у «вершинній психології» існують і менш оптимістичні уявлення науковців щодо втрати сучасною людиною суб'єктних ознак, які спираються на реальні факти зростаючого напруження між індивідом і суспільством, зростання у суспільстві маніпулятивних, деструктивних тенденцій. Втрата віри в можливість сучасної людини впливати на перебіг подій не тільки у суспільстві, але й у власному житті, визначати власну траєкторію життя не є безпідставними. Разом із тим, як зазначає В.О. Татенко, сам факт усвідомлення того, що сучасна людина втрачає суб'єктний потенціал, дає підстави сподіватися, що людство схаменеться і зупинить свій рух в нікуди [19, 329], але запорукою цього є зростання кількості людей, яких можна охарактеризувати як зрілих особистостей. Така можливість існує, оскільки сам образ зрілої особистості є осмисленим сучасним суспільством і науками про людину, а там, де є осмисленість виникає і можливість. Щоправда дана можливість не завжди і не для кожної особистості може стати дійсністю, що актуалізує проблему детермінації становлення окремої людини зрілою особистістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначивши зрілу особистість як певну еталонну модель особистості, прийняту в психологічній науці, під особистісною зрілістю ми розуміємо системну організацію особистості, яка сприяє або перешкоджає успішності її самореалізації. Відповідно багатьох сучасних психологічних підходів, у яких розглядається становлення особистості та функціонування людини як суб'єкта (суб'єктно-буттєвий, вчинковий і суб'єктно-вчинковий, діяльнісний, антропологічні підходи: психологічна антропологія, філософсько-антропологічна концепція, системно-антропологічний підхід), зазначаєть-

ся, що у структуру особистості, її системну організацію безпосередньо включається простір буття особистості (З.І. Рябікіна); зміст поняття «особистість» вбирає в себе все те, що вже олоднене, освоєне, набуто людською індивідуальністю (В.А. Роменець, В.О. Татенко); людина виступає частиною суб'єктивної реальності, що задана ззовні (Ф.Ю. Василюк) та виражає сутність її внутрішнього світу (В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв); людина і світ утворюють єдину систему, в якій людина виступає системотвірним компонентом (С.Л. Рубінштейн). Таким чином, особистість є системним утворенням, що включає простір психічних явищ і простір буття особистості, що у своїй взаємодії утворюють певну суб'єктивну реальність, яка різними авторами позначається як образ світу (О.М. Леонт'єв), життєвий світ людини (Ф.Ю. Василюк, Д.О. Леонт'єв), життєвий простір (К. Левін), суб'єктивно-об'єктивний світ (В.Є. Клочко).

Процес утворення та функціонування даної суб'єктивної реальності, суб'єктивно-об'єктивного світу особистості відбувається через процеси наділення об'єктів об'єктивного світу у ході взаємодії людини з ними значеннями та смислами, в результаті чого вони набувають певної значущості, цінності. Суб'єктивно-об'єктивний світ є вторинним щодо об'єктивного світу та життєвих процесів людини, але включення об'єкта в буття, його суб'єктивнація смислами та цінностями особистості відбувається, як зазначає Ф.Ю. Василюк, до будь-якого спеціального ідеального (пізнавального, орієнтовного, інформаційного тощо), тобто рефлексивного, його освоєння [2, 86].

З точки зору метасистемного підходу [9], суб'єктивно-об'єктивний світ постає метасистемним рівнем системи психіки людини. Метасистемний рівень є ієрархічно вищим щодо інших рівнів системи, а також тим рівнем, через який система взаємодіє з іншими системами та розвивається у такій взаємодії, оскільки даний рівень одночасно належить системі «людина» і системі «об'єктивний світ».

Мета даної статті – визначення концептуальних основ системної детермінації становлення особистісної зрілості у студентському віці.

Виклад основного матеріалу. Спираючись на основні положення метасистемного [9] та системно-антропологічного [10] підходів, особистість ми визначаємо як відкриту систему, що характеризується певною системною організацією та обмінюється енергією й інформацією з навколишнім середовищем за посередництва метасистемного рівня. Найвищий рівень в системі особистості представлений її ціннісностями і смислами.

Системна детермінація становлення особистісної зрілості – це процес набуття особистістю як складною відкритою психологічною системою,

що самоорганізується, нових якостей, які забезпечують особистості можливість аутентичної самореалізації.

Для розуміння специфіки становлення особистісної зрілості з точки зору її системної детермінації важливим є врахування характеристик тієї вікової групи, щодо якої особливості такої детермінації вивчаються.

Студентський вік в основному припадає на період юності – напруженого періоду формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтацій та ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості [3]. Студентський вік, що збігається з періодом кризи юності, відкриває щабель індивідуалізації, на якому вперше починається авторство у становленні своїх здібностей, свідомий і цілеспрямований саморозвиток [17].

Важливе місце в індивідуальному розвитку молодих людей займають питання професійного пізнання і самопізнання. У зв'язку з домінуванням у свідомості студентів екзистенціальних питань, в обраній професії в першу чергу виділяються питання призначення і сутності професії, її суспільної, культурної та соціальної цінності, професійних норм і цінностей, самовизначення і самопізнання. У студентському віці нерідкі і розчарування в професійному та життєвому виборі, невідповідність очікувань і уявлень про професію і реальність її освоєння [6].

Під час навчання у вузі формується міцна основа професійної діяльності. Освоєння професії – процес тривалий, який має внутрішні закономірності і якісно своєрідні етапи. Кожен етап освоєння професії важливий і специфічний. Але особливе значення в становленні професіонала має період початкового входження в учбово-професійну діяльність. Учорашній абітурієнт повинен випробувати різні ролі дорослої людини, підтвердити правильність вибору професії, адаптуватися до нового способу життя, побудувати нові зв'язки і стосунки з іншими. Лише поступово, з набуттям професійних знань, студенти глибше осмислюють тонкощі своєї майбутньої професії та своє «Я» в ній [13]. Починаючи навчання у вузі, студент стикається з низкою змін: по-перше, різко знижується рівень зовнішнього контролю над його діяльністю, по-друге, змінюється структура самої навчальної діяльності – мотиви навчання доповнюються і тісно переплітаються з професійними мотивами, по-третє, відбувається входження в нову соціальну спільноту – студентство [15].

Весь період навчання у вузі можна розділити на послідовні етапи підготовки студентів до професійної діяльності (початковий, основний, заключний). На даних етапах навчання студентів у вузі відбувається зміна провідної діяльності – від навчально-пізнавальної до навчально-дослідницької, а потім навчально-професійної. Саме провідна діяльність забезпечує студенту включення до нових сфер життя суспільства, встано-

влення нових соціальних зв'язків, забезпечує можливість в подальшому самостійно обирати сфери професійної самореалізації [19]. Успіхи у провідній діяльності переживаються особистістю як суттєві життєві удачі та досягнення. Провідна діяльність задовольняє потребу людини в яскравих, сильних переживаннях, вона розбудовує й збагачує емоційне життя особистості. Свою провідну діяльність сама людина переживає як вираження свого справжнього Я, як втілення й доказ своєї суверенності. Саме провідна, емоційно насичена, відзначена високою активністю особистості діяльність виступає як найважливіший фактор гармонізації, взаємоузгодженості й інтеграції різних частин, структур і властивостей особистості. Провідна діяльність, що реалізує яскраво виражене ставлення людини до світу, сприяє підтягуванню до свого рівня інших видів активного ставлення особистості до дійсності [1, 33].

У ході успішного професійного становлення відбувається найбільш повноцінний розвиток особистості майбутніх фахівців, відбувається розширення й удосконалення складної системи їхніх соціальних зв'язків і стосунків. Однак життя студентів не обмежується тільки освоєнням майбутньої професії. Важливе місце в житті студентів займають дружба, підготовка до створення родини, побут, особисте споживання, розваги, хобі, у рамках яких також можливе виявлення власної індивідуальності, самореалізація особистості. Розширення сфер життєдіяльності, у яких студенти на відміну від школярів мають більшу самостійність, розширює соціокультурний контекст розвитку їх особистості, актуалізує процес виходу зі звичної сфери життєдіяльності до нових можливостей. Для студентів розкриваються нові цінності або по іншому осмислюються цінності вже присутні в їхній ціннісно-смысловій сфері, що закономірно приводить до її розширення й трансформації. Необхідною детермінантою такої трансформації є присвоєння цінностей, включення нових знань про світ, про професію, про інших людей, їх відносини, забарвлених ціннісно-смысловим змістом, у контекст реальної життєдіяльності студентів. Цінності виступають тим аспектом реальності, що одночасно належить об'єктивному світу, а будучи привласненими, осмисленими включаються в простір особистості, визначаючи її суб'єктивний світ, що дозволяє розглядати ціннісно-смыслові вмісти особистості як утворюючі метасистемного рівня системи особистості, який опосередковує взаємодію особистості як відкритої системи з навколишнім світом. На наш погляд, даний рівень системи особистості включає також не привласнені, а тільки знані цінності, які створюють поле можливостей для еволюціонування системи, що відповідає принципу надлишковості. До складу ціннісно-смыслових утворень метасистемного рівня системи особистості, з нашої точки зору, також входять складові ставлення особистості до себе, які визначають для особистості

саму можливість автентичної самореалізації, право й сміливість бути собою.

Цінності та смисли, забезпечуючи людині дійсність її буття, перетворюючи предметний світ людини на стійкий простір життя і розвитку, фактично визначають простір реалізації її можливостей. При цьому основою самодетермінації особистості як здатності до здійснення усвідомленого вибору в полі можливостей, здатності до вирішення внутрішньоособистісних суперечностей і суперечностей у ціннісно-смысловій сфері особистості, що супроводжують процес ускладнення системи особистості, у психологічних дослідженнях визнається рефлексія. Але, на нашу думку, розгортання процесу самореалізації, в основі якого лежить задоволення потреби у самотрансцендентності, самоактуалізаційний потребовий стан і здатність до самодетермінованої активності, в основі своїй передбачає відкритість особистості переживанням, які виникають в ситуації вибору та виступають в якості емоційного сигналу про протиріччя між цінностями, що за влучним визначенням В.П. Зінченка можуть перебувати у різних системах координат [8, 186]. Під різними системами координат, з нашої точки зору, мають розумітися координати ціннісно-смысловій сфері особистості, а також ставлення до себе.

Ставлення до себе, виступаючи в якості процесу, опосередковує діяльність як джерело самореалізації, забезпечує активність суб'єкта в процесі вирішення життєвих завдань, проблемно-конфліктних ситуацій через переживання стану власної ефективності та цінності. К. Роджерс основою повноцінно функціонуючої особистості, її відкритості внутрішнім переживанням визначає безумовне прийняття себе, що забезпечує можливість сприйняття людиною себе й інших без викривлень і заперечень. При цьому умовність самосприйняття слід розуміти як основу нестійкості ставлення до себе, його залежності від оцінок інших людей і активізації механізмів захисту «Я» [16].

Слід зазначити, що ставлення до себе являє собою безпосередньо-феноменологічну презентованість особистісного смислу Я для суб'єкта. Основою ставлення до себе є процес, в якому власне Я, власні якості оцінюються та переживаються особистістю у відношенні до мотивів, що виражають потребу у самореалізації [14, 22]. Ставлення людини до себе як до діяча лежить в основі суб'єктності, що виявляється у здатності особистості здійснювати взаємообумовлені зміни у світі, в інших людях, у собі [4, 13; 11]. Разом із тим, ставлення до себе «реалізується насамперед в інваріантних соціокультурних формах, які утворюють ціннісно-смысловий каркас суб'єктивної реальності й, отже, «Я» [7, 97].

Одиницею ставлення до себе є конфліктний смисл Я [18]. Переживання ситуацій, в яких актуалізується конфліктний смисл, може призво-

дити до зростання самоповаги, або до виникнення почуття приниження, неможливості реалізувати себе, що ставить під загрозу уявлення особистості щодо власної ефективності та цінності. Отже, незадоволеність собою може виступати джерелом, спонукальною силою самореалізації, а може сприяти формуванню різних варіантів психологічного захисту, що ускладнює або робить неможливим досягнення особистісної зрілості.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що ставлення до себе багато в чому обумовлює ступінь відкритості системи особистості стосовно зовнішнього і власного внутрішнього світу, отже, й можливість позитивних трансформацій особистості, становлення особистісної зрілості. Разом із тим ставлення до себе лежить в основі єдності й цілісності особистості, забезпечуючи ступінь стійкості системи, змушеної зберігати свою якісну специфіку, незважаючи на зміни, які обумовлені самим фактом відкритості системи. Ставлення до себе, з одного боку, забезпечує процеси самореалізації, а з іншого – саме змінюється під дією цих процесів.

Виходячи з того, що самореалізація пов'язується з опредметненням сутнісних сил людини, а сутнісні сили виявляються сполучною ланкою між універсальною діяльнісною сутністю людини та її суспільною сутністю, ставлення до себе виступає тією складовою самосвідомості, яка найбільшою мірою забезпечує особистості відкриття власного Я як умови самореалізації. Ставлення до себе являє собою єдність двох компонентів: емоційно-оцінного й емоційно-ціннісного. Оцінний компонент ставлення до себе заснований на оцінці власної ефективності в досягненні мети й переживається як самоповага, почуття компетентності або почуття ефективності. Емоційно-ціннісне ставлення до себе може втілюватися в системі значень, вироблених суспільством для фіксації емоційних міжособистісних відносин і виступає як ставлення «до себе як до іншого» [14, 43].

Виходячи з теоретичного положення щодо смислової інтеграції компонентів ставлення до себе в єдину систему [14], можна виділити три типи ставлення до себе: емоційно-оцінний, емоційно-ціннісний, ціннісно-оцінний. Перевага в структурі ставлення до себе модальностей самоповаги (емоційно-оцінний тип) вказує на те, що процес осмислення людиною себе як суб'єкта самореалізації засновується, головним чином, на порівнянні власних якостей, ефективності своєї діяльності з іншими людьми, ідеальним «образом «Я», що передбачає опору на соціально-вироблені норми та еталони. За переваги модальностей аутосимпатії (емоційно-ціннісний тип) смисл Я особистості переважно фіксується у формі переживання самоцінності, самоприйняття, самоприв'язаності.

Із нашої точки зору, явна перевага у структурі ставлення до себе одного з його компонентів вказує на прояв квазісамореалізації, що набуває

форми самоствердження або самовираження. Емоційно-оцінний тип ставлення до себе відображає звичний для особистості спосіб самореалізації через переважне надання особистісного смислу тим своїм якостям, які можуть бути оцінені ззовні та створюють основу для переживання власної соціальної значущості, престижу, впевненості у своїй «кращості» порівняно з іншими, очікування визнання своїх досягнень іншими людьми. Емоційно-ціннісний тип ставлення до себе характеризує особистість, самореалізація якої відбувається через епіфеномен самовираження, що являє собою компенсацію невдачі у самореалізації через нездатність особистості досягнути бажаного ефекту особистісного внеску (опредметнення), у тому числі через недостатню розвиненість інших компонентів системи особистісної зрілості. Найбільше відповідає уявленням щодо сутності процесу самореалізації зрілої особистості ціннісно-оцінний тип ставлення до себе, який характеризується гармонійним поєднанням модальностей емоційно-оцінного та емоційно-ціннісного компонентів ставлення до себе. Осмислення себе суб'єктом самореалізації здійснюється у даному випадку як на інтер-, так і на інтраособистісному рівнях порівняння, що дозволяє особистості обирати спосіб поведінки, найбільш відповідний ситуації, висувати цілі, що відповідають її уявленням про власну ефективність, а також її ціннісно-смісловим орієнтирам. Даний тип ставлення до себе відображає здатність особистості здійснювати саморегуляцію діяльності та поведінки у відповідності з вимогами соціального оточення, не вступаючи у протиріччя з власними ціннісно-смісловими орієнтирами, а в деяких ситуаціях вчиняти всупереч цим вимогам, але у відповідності до власних ціннісно-сміслових переконань, що в цілому відповідає функціонуванню в режимі самодетермінації.

Уточнення щодо предмету нашого дослідження видів системної детермінації дозволяє визначити наступне. Системна детермінація психологічного явища містить причинні й не причинні детермінанти. Причинною детермінацією як основою процесу реалізації можливості становлення особистісної зрілості студентів є відкритість психологічної системи особистості студентів, що й призводить до виникнення суперечностей між різними системами їхніх життєвих відношень. Матеріалом дії причинної детермінації, поза яким причина не діє, виступають різні типи не причинної детермінації. Ставлення до себе визначається нами як зумовлююча не причинна детермінація, яка бере початок в реальних життєвих відношеннях студентів, коли власне Я відкривається у своїй здатності виступати позитивною, негативною або конфліктною умовою самореалізації. Ціннісно-сміслова сфера особистості визначається як інспіруюча не причинна детермінація, що пов'язана з вирішенням студентами ціннісно-

смыслових суперечностей, як між цінностями різного смыслового рівня, так і між цінностями та особистісними ресурсами їх реалізації.

Висновки. З опорою на вищевикладені уявлення щодо системної детермінації становлення особистісної зрілості, вікові особливості студентства, становлення особистісної зрілості студентів має характеризуватися такими основними тенденціями:

– розширенням та впорядкуванням ціннісно-смыслової сфери особистості студентів, що є необхідним для формування структурованого метасистемного рівня особистості, що трансформується внаслідок розширення сфер активності студентів, в яких для них відкриваються можливості для самореалізації (за Д. О. Леонтьєвим, через опредметнення власних сутнісних сил у соціальних діях, внеску в інших людей, покладання себе в Іншому [11]);

– самовизначенням щодо життєвих цінностей-цілей не тільки егоцентричного та групоцентричного, а й просоціального смыслового рівня;

– становленням ціннісно-оцінного типу ставлення до себе;

– набуттям особистістю внутрішньої опори, що забезпечує продуктивність вирішення криз студентського віку;

– забезпеченням відкритості конфліктним переживанням у структурній організації ставлення до себе.

Становлення особистісної зрілості студентів має відображати головну закономірність генезису систем із вбудованим метасистемним рівнем, а саме: ступінь сформованості всіх компонентів особистісної зрілості має характеризуватися узгодженістю, що відображає їх консолідованість та інтегрованість за наявності провідної ролі складових метасистемного рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.И. Анцыферова. — М.: Институт психологии РАН, 2006. — 512 с.

2. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф.Е. Василюк. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 200 с.

3. Волков Б.С. Психология юности и молодости: учебное пособие / Б.С. Волков. — М.: Академический Проект; Трикста, 2006. — 256 с.

4. Волкова Е.Н. Субъектность педагога: теория и практика: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Е.Н. Волкова. — М., 1998. — 41 с.

5. Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01 / Галажинский Эдуард Владимирович. — Томск, 2002. — 320 с.

6. Гошовська Д.Т. Генетично-психологічний принцип як методологічна засада вивчення професійної ідентичності студентів педагогічного університету /

Д.Т. Гошовська, Я.О. Гошовський // Молодіжна політика: проблеми і перспективи: зб. наук. праць. — Дрогобич: РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2010. — С. 132-138.

7. Дубровський Д.И. Проблема идеального / Д.И. Дубровский. — М.: Мысль, 1983. — 230 с.

8. Зинченко В.П. Посох Мандельштама и трубка Мамардашвили: к началам органической психологии / В.П. Зинченко. — М.: Новая школа, 1997. — 336 с.

9. Карпов А.В. Метасистемная организация уровней структур психики / А.В. Карпов. — М.: Институт психологии РАН, 2004. — 503 с.

10. Клочко В.Е. Инициация мыслительной деятельности: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01 / Клочко Виталий Евгеньевич. — М., 1991. — 392 с.

11. Кузнецов М.А. Эмоциональное отношение к учению и самоотношение у школьников и студентов / М.А. Кузнецов // Вісник Харківського університету. — № 550. — Сер. Психологія. — Частина 1. — Х.: ХНУ, 2002. — С. 136-141.

12. Леонтьев Д.А. Самореализация и сущностные силы человека / Д.А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии; под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур. — М.: Смысл, 1997. — С. 156-176.

13. Лях Т.И. Педагогическая психология: учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 03.19.00 «специальная психология» / Т.И. Лях. — Тула: ТГПУ им. Л. Н. Толстого, 2005. — 295 с.

14. Пантилеев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С.Р. Пантилеев. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1991. — 100 с.

15. Попова А.Ю. Психологические условия развития мотивации профессионального учения студентов-психологов: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Возрастная психология» / А.Ю. Попова. — М., 2004. — 30 с.

16. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс; пер. с англ. М.М. Исениной. — М.: Изд. группа «Прогресс», «Универс», 1994. — 480 с.

17. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъектности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. — М.: Школа-Пресс, 1995. — 384 с.

18. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 286 с.

19. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії; за заг. ред. В.О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — С. 316-358.

20. Хомуленко Т.Б. Губристическая мотивация личности студентов / Т.Б. Хомуленко, К.І. Фоменко // Харьковская школа психологии: наследие и современная наука / Отв. ред. Т.Б. Хомуленко, М.А. Кузнецов. — Х.: ХНПУ им. Г.С. Сковороды, 2012. — С. 222-237.

Надійшла до редколегії 03.03.2017